

ЦИВІЛІСТИКА БЕЗ КОРДОНІВ

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v055.2024.16>

Барабаш Алла Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри публічного та приватного права

Національного університету «Чернігівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-5299-9149

Лугина Єлизавета Юріївна,

студентка юридичного факультету

Національного університету «Чернігівська політехніка»

ORCID ID: 0009-0000-1329-4843

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ СУБ'ЄКТАМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Постановка проблеми. Природні ресурси – одна з основ існування людства. Земля, вода, надра та багато інших природних елементів були опановані людиною для забезпечення своїх потреб та невідпинного технологічного прогресу. Великі обсяги природних ресурсів є необхідною базою здійснення саме господарської діяльності для досягнення економічної та соціальної вигоди. Нерегульоване використання людиною природних ресурсів призвело до екологічної кризи.

На міжнародному рівні сформувалися численні підходи до гармонізації економічних та екологічних інтересів, зокрема через впровадження принципів сталого розвитку, закріплених у цілях Глобального розвитку ООН (2015–2030). Проте національна правова система України потребує вдосконалення у сфері регулювання використання природних ресурсів суб'єктами господарювання. Сучасна екологічна політика України, спрямована на екологізацію господарської діяльності, стикається з такими проблемами, як недостатня ефективність механізмів стимулювання раціонального використання ресурсів, слабкий контроль за дотриманням екологічних стандартів, а також відсутність чіткого правового балансу між економічними інтересами бізнесу та екологічними пріоритетами держави.

У цьому контексті актуальним є дослідження взаємодії господарського, екологічного та природоресурсного права з метою розробки правових механізмів раціонального використання природних ресурсів, які б відповідали вимогам сталого

розвитку та сприяли ефективній інтеграції екологічних тенденцій у господарську діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика правового регулювання використання природних ресурсів є актуальною та знаходиться на перетині екологічного та господарського права, що робить її важливою для дослідження як у сфері екологічно-правової науки, так і в межах господарсько-правових студій. Вказані питання досліджувались наступними науковцями у сфері екологічного та господарського права: Анісімовою Г. В., Бредун В. І., Гаєцькою-Колотило Я. З., Гетьманом А. П., Мартинюк В. А., Моргуновою Т. І., Кобецькою Н. Р., Резніковою В. В., Соколовою А. К., Щербиною В. С.

Водночас невирішеною повною мірою залишається низка проблем, пов'язаних із визначенням природних ресурсів, виокремленням із загального кола правових режимів, за якими закріплюється майно у сфері господарювання, тих титулів, на основі яких можуть закріплюватись природні ресурси; аналізом прав та обов'язків власників та користувачів природних ресурсів у сфері господарювання.

Метою дослідження є аналіз поняття «природні ресурси», правових режимів, на основі яких використовуються природні ресурси суб'єктами господарювання; прав та обов'язків суб'єктів господарювання щодо природних ресурсів на основі норм чинного національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Права та обов'язки суб'єктів господарювання в Україні

господарська діяльність може суттєво нашкодити стану атмосферного повітря або клімату. Вказане свідчить про те, що природні ресурси – це окремий вид майна, який вимагає особливого підходу з точки зору правового регулювання його використання.

Як майно, що застосовується в господарській діяльності, природні ресурси можуть використовуватися на основі певних титулів, або, як зазначається у законодавстві, правових режимах. У сфері господарювання майно використовується у більшості випадків на праві власності, на праві господарського відання, на праві оперативного управління, за договором оренди, за договором лізингу. Не всі вказані титули можуть застосовуватися до природних ресурсів. Так, природні ресурси в жодному випадку не можуть передаватися в лізинг. Універсальними титулами щодо використання природних ресурсів є право власності та договір оренди. Так, на праві приватної власності суб'єкти господарювання можуть мати земельні ділянки, водні об'єкти, об'єкти рослинного і тваринного світу. Перелічені природні ресурси суб'єкти господарювання можуть мати і на підставі договору оренди. Але велика частина природних ресурсів набувається і використовується на інших титулах. Щоб більш конкретизувати відповідь на питання, необхідно звертатися до джерел природоресурсного права. Так, з аналізу положень Земельного кодексу України випливає, що земельна ділянка може закріплюватися за суб'єктом господарювання на праві власності, праві постійного землекористування, за договором оренди, за договором земельного сервітуту або емфітевзису. Згідно положень Кодексу України про надра, надра не можуть передаватися у приватну власність. Право користування надрами виникає на підставі угоди про користування надрами та акту про гірничий відвід. Аналіз норм Лісового кодексу України свідчить, що суб'єкти господарювання можуть «набувати у власність у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств замкнені земельні лісові ділянки загальною площею до 5 гектарів» [7]. Ця площа може бути збільшена в разі успадкування лісів суб'єктами господарювання та лісорозведення. Ліси можуть надаватися у постійне користування, але лише спеціалізованим державним та комунальним лісгосподарським підприємствам або іншим державним та комунальним підприємствам у яких створено спеціалізовані лісгосподарські підрозділи. Суб'єкти господарювання можуть набувати ліси на праві тимчасового користування за договорами оренди. Згідно

ст. 23 Лісового кодексу України, ліси можуть використовуватися, в тому числі суб'єктами господарювання, за правом лісового сервітуту. Згідно положень Водного кодексу України, спеціальне водокористування здійснюється згідно дозволу на спеціальне водокористування та договору оренди.

Ґрунтуючись на вищезазначеному, можна проаналізувати, які саме права належать суб'єктам господарювання щодо використання природних ресурсів. Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 152 ГК суб'єкти господарювання мають право експлуатувати корисні властивості наданих йому природних ресурсів, тобто в порядку спеціального природокористування використовувати необхідні у господарській діяльності якості та характеристики природного ресурсу для досягнення необхідного результату.

Відповідно до абз. 3 ч. 1 ст. 152 ГК суб'єкт господарювання може використовувати в установленому законом порядку корисні копалини місцевого значення, водні об'єкти, лісові ресурси, які знаходяться на наданій йому земельній ділянці. Згідно з положеннями ст. 6 Кодексу України про надра «Корисні копалини за своїм значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. Віднесення корисних копалин до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища» [8]. Відповідно до Переліку корисних копалин загальнодержавного значення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.12.1994 року № 827 до корисних копалин місцевого значення належать вапняк, гіпс, гаж, сапропель, крейда, пісок, суглинок, супісок та інші корисні копалини, що не включені до Переліку корисних копалин загальнодержавного значення.

Абз. 4 ч. 1 ст. 152 ГК передбачає право отримувати доходи в результаті використання природних ресурсів. Дана норма відображає економічний аспект діяльності суб'єкта господарювання. Дохід – це основна мета діяльності комерційного суб'єкта господарювання. Суб'єкти господарювання, які здійснюють некомерційну господарську діяльність також мають право використовувати природні ресурси, але не отримувати прибуток від цього.

Абз. 5 ч. 1 ст. 152 ГК передбачає право суб'єкта господарювання одержувати пільгові коротко-

строкові та довгострокові кредити для реалізації заходів щодо ефективного використання, відтворення та охорони природних ресурсів, а також користуватися податковими пільгами при здійсненні зазначених заходів. На наш погляд, дана норма відображає економічний механізм регулювання господарських відносин. Норма не є імперативною, не закріплює обов'язків для суб'єкта господарювання раціонально використовувати чи відтворювати природні ресурси. Однак, надає можливість суб'єктам господарювання отримувати кредити або користуватись податковими пільгами за умови раціонального використання чи відтворення природних ресурсів.

Абз. 6 ч. 1 ст. 152 ГК передбачає право суб'єкта господарювання вимагати компенсації шкоди, завданої належним йому природним ресурсам іншими суб'єктами, а також усунення перешкод у здійсненні господарської діяльності, пов'язаної з використанням природних ресурсів. Норма закріплює два важливих механізми захисту інтересів суб'єктів господарювання:

- право вимагати компенсації шкоди, завданої природним ресурсам, які знаходяться в їх власності чи користуванні на законних підставах. Це забезпечує компенсацію матеріальних втрат у випадках, коли інші суб'єкти порушують їх права;
- право вимагати усунення перешкод у господарській діяльності, що виникають через дії інших осіб. Це дозволяє суб'єкту захистити своє право на використання природних ресурсів у процесі господарської діяльності.

Крім гарантованих державою прав, суб'єкти господарської діяльності, мають також дотримуватися покладених на них обов'язків. Однією з особливостей правового режиму природних ресурсів є те, що їх використання, в тому числі і в господарській діяльності, має здійснюватися з дотриманням низки екологічних вимог. Основний їх перелік наведений в ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», і саме вони лягли в основу тих прав та обов'язків, що передбачені ст. 152 та ст. 153 ГК. Так, такі вимоги, як раціональне та економне використання природних ресурсів із застосуванням новітніх технологій, здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на навколишнє природне середовище, сприяння відтворенню відновлювальних природних ресурсів, здійснювати використання природних ресурсів без порушення прав інших осіб викладені майже дослівно викладені в абз. 3, 4, 6 ч. 1 ст. 153 ГК. Однак, як

і передбачає ч. 2 ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», цей перелік вимог не є вичерпним. Із урахуванням специфіки мети господарської діяльності, ГК передбачено додаткові обов'язки. По-перше, паралельно з правом експлуатувати корисні властивості природних ресурсів, абз. 1 ч. 1 ст. 153 ГК встановлено обов'язок дотримуватися їхнього цільового призначення, яке було визначено при їх наданні (придбанні) для використання, тобто природний ресурс, який використовується у господарській діяльності відповідно до того призначення, що встановлене законодавством. Види цільового призначення окремих природних ресурсів передбачені нормами відповідних кодексів та інших законів. Наприклад, згідно із Лісовим кодексом розрізняють захисні, рекреаційно-оздоровчі ліси, ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення та експлуатаційні ліси (ст. 39 Лісового кодексу України).

Слід акцентувати увагу на обов'язку суб'єктів господарювання вносити плату за використання природних ресурсів (абз. 5 ч. 1 ст. 153 ГК). Плата за використання природних ресурсів є основним елементом механізму економічного регулювання у сфері природокористування, який забезпечує відшкодування вартості природних благ та надає фінансові ресурси для боротьби із забрудненням довкілля. Принцип платності використання природних ресурсів відображений в Податковому кодексі України, яким встановлена рентна плата за спеціальне використання надр, води, лісових ресурсів (ст. 251 Податкового кодексу України) [9], Законі України «Про оренду землі», постановах Кабінету Міністрів України і т.д.

Насамкінець, у абз. 7 ч. 1 ст. 153 ГК України згадується обов'язок суб'єкта господарювання відшкодовувати збитки, завдані ним власникам або первинним користувачам природних ресурсів. Відповідно до ст. 69 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» шкода, завдана порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, компенсується у повному обсязі, а відшкодовуються саме неодержані прибутки за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості довкілля, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням [3].

Висновки. Природні ресурси є складною правовою категорією, яка охоплює об'єкти, що мають екологічну, економічну та соціальну цінність. Їх правовий статус тісно пов'язаний із поняттям природних об'єктів, але відрізняється через основний

критерій – можливість задоволення економічних потреб. Загальне поняття природних об'єктів є ширшим, оскільки включає елементи довкілля, які не мають вартісного визначення і не можуть відображатися в балансі суб'єктів господарювання або враховуватись в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів.

Природні ресурси можуть використовуватися суб'єктами господарювання на підставі різних правових титулів, зокрема: права власності, договору оренди, угоди про користування надрами, акта про гірничий відвід, права постійного користування землею, сервітуту, емфітевзису тощо. Хоча використання природних ресурсів суб'єктами господарювання регулюється положеннями ГК, пріоритетне значення мають норми природоресурсних кодексів.

ГК містить загальні норми про права та обов'язки суб'єктів господарювання щодо використання природних ресурсів. Більш конкретизовані права та обов'язки, які залежать від правового титулу, на якому використовується природний ресурс, та виду природного ресурсу, визначені у природоресурсних кодексах: Земель-

ний, Лісовий, Водний кодекси, а також Кодекс України про надра.

Такий підхід законодавця є обґрунтованим з наступних причин: а) специфіка природних ресурсів (кожен вид природного ресурсу має свої унікальні властивості, екологічне та економічне значення, що вимагає детального та спеціалізованого правового регулювання); б) пріоритетність екологічних інтересів (природні ресурси є обмеженими та невідновлюваними (або частково відновлюваними), а їх нераціональне використання може призвести до екологічних катастроф. Природоресурсні кодекси встановлюють детальні правила охорони та раціонального використання цих ресурсів, забезпечуючи реалізацію екологічної політики держави; в) комплексність правового регулювання: ГК забезпечує загальне регулювання відносин у сфері господарювання, але не враховує детальних аспектів природокористування, таких як екологічні вимоги, режим використання ресурсів чи порядок отримання спеціальних дозволів. Спеціалізовані кодекси дозволяють забезпечити комплексний підхід, який включає як економічну, так і екологічну складові.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Моргунова Т.І. Використання природних ресурсів у сфері господарювання. *Юридичний бюлетень*. 2021. С. 47–53.
2. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 06.10.2024).
3. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII : станом на 29 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 06.10.2024).
4. Екологічне право : підручник / А.П. Гетьман, Г.В. Анінсімова, А.К. Соколова та ін.]; за ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2021. 552 с.
5. Мартинюк В. Природні об'єкти як об'єкти нерухомості. *European political and law discourse*. 2019. Volume 6. Issue 5. 2019. С. 76–83.
6. Господарське право (Загальна частина) : підручник / за ред. В.С. Щербини, В.В. Резнікової. Київ : Видавництво Ліра-К, 2023. 588 с.
7. Лісовий кодекс України : Кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 13.11.2024).
8. Кодекс України про надра: Кодекс України від 27.07.1994 № 132/94-ВР : станом на 26 грудня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80/conv#n40> (дата звернення: 20.12.2024).
9. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 1 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 13.11.2024).

Барабаш Алла Григорівна, Лугина Єлизавета Юріївна

Особливості правового регулювання використання суб'єктами господарювання природних ресурсів

Стаття присвячена особливостям правового регулювання використання природних ресурсів суб'єктами господарювання. У роботі здійснено комплексний аналіз норм господарського та природоресурсного законодавства, які визначають права й обов'язки суб'єктів господарювання щодо природокористування. Автори здійснюють аналіз таких понять, як господарська діяльність, пов'язана з використанням природних ресурсів та суб'єкти господарської діяльності. Також автори зауважують, що є різниця між поняттями «природні об'єкти» та «природні ресурси». Встановлено, що норми глави 15 Господарського кодексу України регулюють загальні аспекти використання природних ресурсів у господарській діяльності, тоді як спеціалізовані природоресурсні кодекси (Земельний, Лісовий, Водний кодекси, Кодекс України про надра) конкретизують правовий режим окремих видів природних ресурсів. Дослідження підкреслює важливість правових титулів, на основі яких суб'єкти господарювання здійснюють використання природних ресурсів, зокрема: право власності, договір оренди, угоди про користування надрами, акти про гірничий відвід, право постійного користування землею, сервітут, емфітевзис тощо.

Автори зазначають, що значна частина природних ресурсів, таких як надра, ліси, водні об'єкти, має спеціальний режим використання, що унеможливує застосування до них деяких універсальних правових титулів (наприклад, лізинг). Окремо автори досліджують права та обов'язки суб'єктів господарювання щодо використання природних ресурсів, передбачених статтями 152 та 153 ГК України. Встановлено, що дані норми встановлені відповідно до екологічних вимог, зазначених у Законі України «Про охорону навколишнього середовища». У статті акцентується увага на тому, що Господарський кодекс виконує функцію загального регулювання, тоді як природоресурсні кодекси забезпечують деталізацію правового режиму кожного виду природних ресурсів із врахуванням їхньої специфіки та екологічного значення. Такий підхід законодавця є виправданим, оскільки враховує унікальні властивості природних ресурсів, пріоритетність екологічних інтересів і необхідність забезпечення сталого розвитку. Висновки статті акцентують на необхідності вдосконалення правового регулювання використання природних ресурсів шляхом гармонізації господарського та природоресурсного законодавства для досягнення балансу між економічними та екологічними інтересами.

Ключові слова: природні ресурси, суб'єкти господарювання, екологічні інтереси, економічні інтереси, правові режими використання природних ресурсів.

Barabash Alla, Luhyna Yelyzaveta

Features of legal regulation of the use of natural resources by economic entities

The article is devoted to peculiarities of legal regulation of use of natural resources by economic entities. The work provides a comprehensive analysis of the norms of economic and natural resource legislation, which determine the rights and obligations of economic entities regarding nature management. The authors analyze such concepts as economic activity associated with the use of natural resources and subjects of economic activity. The authors also note that there is a difference between the concepts of "natural objects" and "natural resources." It is established that the norms of Chapter 15 of the Commercial Code of Ukraine regulate the general aspects of the use of natural resources in economic activity, while specialized natural resource codes (Land, Forest, Water Codes, Code of Ukraine on Subsoil) specify the legal regime of certain types of natural resources. The study emphasizes the importance of legal titles on the basis of which economic entities carry out the use of natural resources, in particular: ownership, lease agreement, agreements on the use of subsoil, acts on mining allotment, the right of permanent use of land, easement, emphyteusis, etc. The authors note that a significant part of natural resources, such as subsoil, forests, water bodies, has a special use regime, which makes it impossible to apply to them some universal legal titles (for example, leasing). Separately, the authors examine the rights and obligations of economic entities regarding the use of natural resources provided for in Articles 152 and 153 of the Civil Code of Ukraine. It is established that these norms are established in accordance with the environmental requirements specified in the Law of Ukraine "On Environmental Protection." The article focuses on the fact that the Commercial Code performs the function of general regulation, while natural resource codes provide details of the legal regime of each type of natural resources, taking into account their specifics and environmental significance. This approach of the legislator is justified, since it takes into account the unique properties of natural resources, the priority of environmental interests and the need to ensure sustainable development. The conclusions of the article emphasize the need to improve the legal regulation of the use of natural resources by harmonizing economic and natural resource legislation to achieve a balance between economic and environmental interests.

Key words: natural resources, economic entities, environmental interests, economic interests, legal regimes of use of natural resources.